

Online ISSN:
2783-252X

Print ISSN:
3060-8171

**The Representation of Different Aspects of Ibn Tabataba's
Theory of Truth in Epistemological and Aesthetic Contexts in the
Book *Ayar al-She'r***

Received: May 7, 2024 aRevised: August 8, 2024
Accepted: December 2, 2024 Published Online: February 22, 2025

Abdullah Hosseiny¹

How to cite this article:

Hosseiny, A. (2024). The representation of different aspects of Ibn Tabataba's theory of truth in epistemological and aesthetic contexts in the book *Ayar al-She'r*. *New Literary Studies*, 57(3), 1-24. <https://doi.org/10.22067/jls.2024.87968.1584>

Abstract

This study aimed to represent and analyze the aspects of the theory of truth in Ibn Tabataba's most important work, namely *Ayar al-She'r*, in two epistemological and aesthetic contexts, relying on the descriptive-analytical method. In so doing, it presents a comprehensive perspective on the system of Ibn Tabataba's philosophical and literary thought. Therefore, first, in order to clarify the geography of the subject, it reconsidered the theoretical foundations of epistemology as well as theories and approaches to truth. Then, the artistic, ethical, historical, and visual aspects of truth in Ibn Tabataba's epistemological system were analyzed and explored, with attention to the distinction between the epistemology and aesthetics. The results indicated that, from an epistemological point of view, Ibn Tabataba's theory of knowledge is in alignment and convergence with the classical theory of epistemology; namely, the correspondence theory of truth. Therefore, it is justified, informative, and objective, and has the authority to judge propositions. A work of art is not only measured by the scales of epistemological truth and falsity, but also it can be judged by aesthetic

1. Assistant Professor in Arabic Language and Literature, Department of Arabic Language and Literature, Farhangian University, Tehran, Iran.

E-mail: dr.hosseiny@cfu.ac.ir

<https://orcid.org/0009-0009-0437-963X>

criteria. Ibn Tabataba's theory of knowledge from an aesthetic point of view cannot be informative, realistic, or objective. Consequently, it also lacks the authority to judge literary propositions, which are inherently defamiliarized and logically hard to grasp.

Keywords: Ibn Tabataba, *Ayar al-She'r*, Correspondence of Truth, Epistemology, Aesthetics

Extended abstract

1. Introduction

Mohammad Ahmad Ibn Tabataba Al-Alawi is one of the scholars of the second Abbasid period in the field of epistemology and literary criticism. At the beginning of the introduction of philosophy into Muslim culture, despite Aristotle's belief, he considered that the art of poetry is part of the logic, along with other Muslim philosophers. For this reason, the nature and essence of poetry and the epistemological understanding of its propositions were among his concerns and preoccupations. Ibn Tabataba was born in Isfahan, lived there, and died in 322 AH. He authored various books in the field of literary studies. His most important and groundbreaking work is *Ayar al-She'r*. As the name of the book suggests, it is one of the most important sources of epistemology of literary propositions and rational and logical criteria for judging those propositions. For this reason, he has been the focus of attention of renowned scholars such as Abu Hilal Askari, Marzbani, and Amadi. On the other hand, Ibn Tabataba is a pioneer of critics who systematically addressed the issue of truth and falsity of propositions. Therefore, understanding the history of the word "truth" and its semantic transformation over time, which is considered the main axis of his work, requires a careful and precise examination of Ibn Tabataba's perspective. Accordingly, this study aims to distinguish different aspects of truth by referring to the book *Ayar al-She'r* and collecting his scattered opinions in the field of literary epistemology. Since the justification and interpretation of the views of literary criticism is not possible except by thinking about the philosophical foundations in question, we first review a summary of the theoretical foundations of epistemology in order to clarify the geography of the subject. Then, we formulate the artistic, ethical, historical, and visual aspects of truth in Ibn Tabataba's epistemological system, and then we analyze and criticize them in the two contexts of epistemology and aesthetics.

2. Method

The present article aims to introduce and analyze different aspects of Ibn Tabataba's theory of truth in two dimensions: epistemological and aesthetic aspects. Using a descriptive-analytical method, this study tried to present a comprehensive research on Ibn Tabataba's philosophical and literary thought.

3. Results

All aspects of truth in Ibn Tabataba's epistemological system are aligned and convergent with the classical theory of epistemology, namely the correspondence theory of truth. Therefore, in an epistemological context, he should undoubtedly be considered a realist critic who believes in the objectivity and, consequently, the knowability of literary propositions that are based on the originality of the knowability of the real world. Therefore, from an epistemological point of view, all aspects of Ibn Tabataba's truth are justified, informative, and objective. As a result, they have an epistemological identity, are subject to scientific methodology, and have the authority to judge literary propositions.

The opposite of the reality and knowability of literary propositions is the unreality and unknowability of the language of poetry and literary statements. Since, from an aesthetic perspective, the main function of poetry is not to express reality, but rather to convey the artist's emotion and feeling to humans, Ibn Tabataba's aspects of truth in an aesthetic context cannot be very informative, realistic, and objective. Therefore, they do not have the authority to judge the truth or falsity of literary propositions, because escaping logic and defamiliarization is one of the main characteristics of literary propositions. This is also because it does not rely on any other judgment except in terms of rhetoric, eloquence, and imagination.

4. Discussion and Conclusion

Although Ibn Tabataba did not systematically dedicate an independent chapter in his book *Ayar al-She'r* to the epistemology of literary propositions and the nature of truth, he was not unaware of them, and most of his encounters with literary propositions were in the context of the truth concept. Therefore, from the different sections of his book, various aspects of truth can be extracted as follows: Artistic truth, truth in human experience, moral truth, historical truth, and visual truth. There is no doubt that Ibn Tabataba's attitude towards the truth and falsity of literary propositions was influenced by the philosophical-theological doctrine prevalent in the fourth century AH. A doctrine that not only recognizes poetry as a valid document and a comprehensive mirror for representing its social, political, natural,

and cultural environment, relying on the principle “Poetry Is the Diwan of Arabs”, but also considers intellect as the only valid and authoritative means of judging literary propositions. Accordingly, it makes no difference between poetry and prose except in meter. Hence, Ibn Tabataba's view of literary propositions following the logicians is epistemological, not aesthetic. Therefore, it is not surprising that, as a logician or one who was influenced by logicians, he considered poetry as one of the sources of acquiring knowledge.

If we want to make a fair and scholarly judgment of Ibn Tabataba's theory of knowledge in evaluating poetry, it is appropriate and necessary to look at it from both epistemological and aesthetic viewpoints. In traditional understanding of epistemology, science is deemed as justified true belief. Therefore, since Ibn Tabataba considers poetry as a valid document for representing the social, political, natural and cultural environment, all aspects of his theory of truth in system of knowledge have epistemological structures and contexts that are also aligned with the correspondence theory of truth. From an aesthetic point of view, the main function of poetry, which has an inherently aesthetic structure, is not to express reality but to convey the artist's emotions and feelings to the audience in a way that arouses their emotions. Therefore, the language in literature is not the language of reason and thought, but an indication of human feelings and emotions. For this reason, literature is not expected to express rational truths. Literature has no connection or relationship with reality; Truth and falsity in its propositions are meaningless. According to what was indicated, literary propositions in an aesthetic context, as they are defamiliarized and logically hard to grasp, cannot be as justified, informative, and truthful as logical ones. As a result, they have no epistemological entity and cannot be studied in using the methodology of science. Therefore, Ibn Tabataba's aspects of truth cannot judge literary propositions. It is for this reason that some contemporary Arab critics, without distinguishing between epistemology and aesthetics, consider Ibn Tabataba's approach and his adherence to truth, especially when it comes to comparing and contrasting pieces of poetry, as a great injustice to literary criticism

DOI: <https://doi.org/10.22067/jls.2024.87968.1584>

شاپای الکترونیکی:

۲۷۸۳-۲۵۲X

شاپای چاپی:

۳۰۶۰-۸۱۷۱

بازنمایی سویه‌های تئوری صدق ابن طباطبا، در دو بافتار معرفت‌شناسی و

زیبایی‌شناسی؛ با تکیه بر کتاب "عیار الشعر"

دریافت: ۱۴۰۳/۰۲/۱۸ بازنگری: ۱۴۰۳/۰۵/۱۸ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۹/۱۲ انتشار برخط: ۱۴۰۳/۱۲/۰۵

عبدالله حسینی^۱

ارجاع به این مقاله:

حسینی، ع. (۱۴۰۳). بازنمایی سویه‌های تئوری صدق ابن طباطبا، در دو بافتار معرفت‌شناسی و زیبایی‌شناسی؛ با تکیه بر کتاب "عیار الشعر"، جستارهای نوین ادبی، ۵۷(۳)، ۱-۲۴.

<https://doi.org/10.22067/jls.2024.87968.1584>

چکیده

مقاله حاضر بر آن است تا با تکیه بر روش توصیفی - تحلیلی و به منظور ارائه نوشتاری جامع در منظومه اندیشه فلسفی و ادبی ابن طباطبا، سویه‌های تئوری صدق را در مهم‌ترین اثر دوران‌ساز او، یعنی کتاب "عیار الشعر"، در دو بافتار معرفت‌شناختی و زیبایی‌شناختی، بازنمایی و تحلیل کند؛ بنابراین، ابتدا به جهت روشن شدن جغرافیای موضوع، مبانی نظری معرفت‌شناسی، تئوری‌ها و رویکردهای صدق را بازاندیشی می‌کند؛ سپس سویه‌های هنری، اخلاقی، تاریخی و تصویری صدق را در منظومه معرفتی ابن طباطبا، با عنایت به تفکیک دو بافتار معرفت‌شناسی و زیبایی‌شناسی مورد تحلیل و واکاوی قرار می‌دهد. رهاورد پایانی این جستار بیانگر این است که از نظرگاه معرفت‌شناختی؛ نظریه شناخت ابن طباطبا، با نظریه کلاسیک حوزه معرفت‌شناسی؛ یعنی تئوری مطابقت صدق همسویی و همگرایی دارد؛ از این رو، موجه، معرفت‌بخش و واقع‌نما است و صلاحیت داوری گزاره‌ها را نیز دارا است؛ اما از آنجایی که اثر هنری فره‌تر از آن است که تنها در ترازوی سنجش صدق و کذب‌پذیر معرفت‌شناختی

۱. استادیار گروه آموزش زبان و ادبیات عرب، دانشگاه فرهنگیان، تهران، ایران.

بگنجد؛ بلکه سنجۀ زیبایی‌شناختی نیز باید آن را محک زند؛ نظریه شناخت ابن طباطبا از نظرگاه زیبایی‌شناختی نمی‌تولند چندان معرفت‌بخش، واقع‌نما و دارای عینیت باشد؛ در نتیجه صلاحیت داوری گزاره‌های ادبی را که ذاتاً منطق‌گریز و آشنازدا است، نیز ندارد.

کلیدواژه‌ها: ابن طباطبا، عیار الشعر، مطابقت صدق، معرفت‌شناسی، زیبایی‌شناسی.

۱. مقدمه

محمد احمد ابن طباطبا العلوی، یکی از دانشمندان دوره دوم عباسی در حوزه معرفت‌شناسی و نقد ادبی است که در سرآغاز ورود فلسفه به فرهنگ مسلمانان، علی‌رغم باور ارسطو، فن شعر را همگام با دیگر فیلسوفان مسلمان، جزو قلمرو منطق قلمداد می‌کرده است؛ به همین سبب، چپستی و چگونگی شعر و معرفت‌بخشی گزاره‌های آن، از جمله دغدغه‌ها و دلمشغولی‌های او به‌شمار می‌آمده است. ابن طباطبا در اصفهان پا به جهان نهاد، در همان‌جا زندگی کرد و در سال ۳۲۲ (هجری قمری) درگذشت. او کتاب‌های گوناگونی را در حوزه پژوهش‌های ادبی نوشته است؛ اما مهم‌ترین اثر دوران‌ساز او، کتاب "عیارالشعر" است که همان‌گونه که اسم آن گویا است یکی از مهم‌ترین منابع معرفت‌شناسی گزاره‌های ادبی و سنجه‌ای عقلی و منطقی جهت داوری آن گزاره‌ها به‌شمار می‌آید؛ به همین سبب، موردتوجه صاحب‌نظران سرشناسی همچون، ابو هلال عسکری، مرزبانی و آمدی بوده است؛ از دیگر سو، "ابن طباطبا، طلیعه‌دار و پیشگام ناقدانی است که به‌صورت نظام‌مند، به مقوله صدق و کذب گزاره‌ها پرداخته است" (الصمیلی، ۱۴۰۹، ص. ۱۲؛ عباس، ۱۴۰۴، ص. ۳۴). ازاین‌رو، لازمه شناخت تاریخ واژه صدق و دگرگونی معنایی آن در گذر تاریخ که محور اصلی نوآوری او قلمداد می‌گردد، بررسی موشکافانه و دقیق دیدگاه ابن طباطبا را به‌عنوان پیشگام این مبحث می‌طلبید؛ بدین منظور، در این مقاله بر آنیم تا با مراجعه به کتاب عیار الشعر و جمع‌آوری آرای پراکنده او در حوزه معرفت‌شناسی ادبی، سویه‌های مختلف صدق را از یکدیگر بازشناسیم و از آنجایی که توجیه و تفسیر دیدگاه‌های نقد ادبی جز با اندیشه در مبانی فلسفی موردنظر ممکن نمی‌گردد، ابتدا جهت روشن شدن جغرافیای موضوع، خلاصه مبانی نظری معرفت‌شناسی را مرور می‌کنیم؛ در ادامه، سویه‌های هنری، اخلاقی، تاریخی و تصویری صدق در منظومه معرفتی ابن طباطبا را صورت‌بندی می‌کنیم و درنهایت، به نقد و تحلیل آن‌ها در دو بافتار معرفت‌شناسی و زیبایی‌شناسی می‌پردازیم.

۱-۱. پرسش‌های پژوهش

این جستار در صدد پاسخگویی به پرسش‌های زیر است:

- ۱- گونه‌های تئوری صدق ابن طباطبا، تا چه اندازه با تئوری مطابقت صدق همسویی دارد؟
- ۲- با توجه به نقش نظام اندیشگی هر دوره، تئوری صدق ابن طباطبا را باید چگونه و با کدام مبانی نظری تحلیل کرد؟
- ۳- رویکرد شناخت ابن طباطبا، چه پیامدهایی در دو بافتار معرفت‌شناسی و زیبایی‌شناسی به همراه دارد؟

۲-۱. پیشینه پژوهش

تاکنون درباره ابن طباطبا و اندیشه‌های او، مباحث نیکو و رهگشایی در فضای اندیشگی نوشته شده است که به پاره‌ای از آن‌ها اشاره می‌شود:

- حجت رسولی و افسانه رضایی (۱۳۹۶) در مقاله‌ای با عنوان: "[صدق تشبیه با ذکر ادات تشبیه از دیدگاه ابن طباطبا](#)"، با هدف تبیین و تحلیل دیدگاه ابن طباطبا در نقد تشبیه بر اساس کتاب عیار الشعر، به این نتیجه رسیدند که تأکید ابن طباطبا به ذکر ادات تشبیه، به دلیل دعوت شاعران به نوآوری در تشبیه، نزدیک شدن اغراق و غلو به حقیقت و مبالغه در تشبیه بوده است.

- مهدی ممتحن و مهدی رضا کمالی بانیانی، (۱۳۹۲)، در مقاله "[تطبیق دیدگاه‌های ابن طباطبا با آرای منتقدان دیگر](#)"، از تأثیرپذیری ناقدان دوره‌های بعد، از آرای نقدی ابن طباطبا سخن گفته‌اند و درنهایت به این نتیجه رسیده‌اند که رویکرد نقدی ابن طباطبا نسبت به نقدهای کلاسیک و رایج آن زمان، نوعی جهش در بعضی از موارد به حساب می‌آید؛ از این رو، واکاوی و تحلیل دیدگاه ابن طباطبا و مقایسه آن با دیگر دوره‌های ادب عرب (دوره جاهلیت عرب، دوره اموی، دوره عباسی اول و ...) می‌تواند دریچه‌ای نو درباره نقد و راهکارهای آن در ادب عرب، به روی مخاطبان بگشاید.

- احسان عباس، (۱۴۰۴)، در کتاب تاریخ‌ساز خود "[تاریخ النقد الأدبی عند العرب](#)"، سویه‌های تئوری صدق در منظومه ادبی ابن طباطبا را بدون در نظر گرفتن بافتار معرفت‌شناختی شعر و نظام اندیشگی حاکم بر آن دوره و تنها با تکیه بر بافتار زیبایی‌شناختی کاویده است؛ از این رو، درنهایت با چشم‌اندازی زیبایی‌شناختی به این نتیجه رسیده است که رویکرد ابن طباطبا و پایبندی او به حقیقت به‌ویژه هنگامی که در مقام تطبیق و مقایسه پاره‌ای از مثال‌های شعری برمی‌آید، ستم بزرگی بر نقد ادبی می‌باشد.

- محمد بن زاوی، (۲۰۱۱)، در مقاله‌ای با عنوان: "[الاتجاه التعليمی فی نقد ابن طباطبا من خلال کتابه عیار الشعر](#)"؛

طایل منور کساب الشرفات، (۲۰۱۰)، در مقاله: ["المفاهيم النقدية عند ابن طباطبا"](#)؛ نبیل أحمد عبد العزيز رفاعي، (۲۰۰۹)، در مقاله: ["قضية الصدق والكذب عند ابن طباطبا"](#) و تدمانه حنان، (۲۰۱۹)، در مقاله‌ای با عنوان "القضايا النقدية في كتاب عيار الشعر لابن طباطبا العلوي"، به صورت توصیفی به ابن طباطبا و دیدگاه‌های نقدی او، از جمله مفهوم صدق و کذب پرداخته‌اند.

وجه مشترک تمامی موارد یاد شده، رویکرد توصیفی و گزارشی بودن آن‌ها است؛ بدین صورت که ابتدا دیدگاه زیبایی‌شناختی و نقدی ابن طباطبا به‌ویژه سویه‌های تئوری صدق او در کتاب عیار الشعر را برمی‌شمرند؛ سپس به وجه تمایز این دیدگاه با دیدگاه‌های ناقدان پیشین می‌پردازند؛ اما آنچه که این مقاله را از دیگر مقاله‌های یاد شده متمایز می‌سازد، علاوه بر رویکرد توصیفی گزارشی، رویکرد تحلیلی آن در نقد سویه‌های تئوری صدق در منظومه شناخت ابن طباطبا در هر دو بافتار معرفت‌شناختی و زیبایی‌شناختی است که تاکنون انجام نگرفته است؛ چراکه اولین گام برای بحث از واقع‌نمایی یا غیر واقع‌نمایی هر اثر هنری در گرو تفکیک دو بافتار یاد شده است که گاه به‌گونه‌ای التقاطی حتی تاریخ‌پژوهان برجسته نقد ادبی نیز در داوری خود به آن پایبند نبوده‌اند.

۲. مبانی نظری

توجیه‌پذیری گزاره‌های معرفتی، بخش بنیادین فلسفه علم است که دانش معرفت‌شناسی به آن می‌پردازد. این پرسش که آیا معرفت حاصل‌شدنی است یا نه و در صورت مثبت بودن پاسخ، آیا می‌توان آن را به دیگری انتقال داد و پرسش‌هایی از این دست، مربوط به حوزه معرفت‌شناسی می‌باشد؛ از این رو، معرفت‌شناسی "شاخه‌ای از فلسفه است که ماهیت، حدود، ابزار منابع و معیار معرفت را بررسی می‌کند و قابلیت اعتماد به ادعاهای معرفتی را می‌سنجد" (هاملین، ۱۳۷۴، ص. ۱). موضوع معرفت‌شناسی معرفت است. روش آن عبارت است از روش عقلی و هدف آن، ارائه راهکارهای نیل به معرفت است. در برداشت سنتی و افلاطون نیز از معرفت، "آن را باور صادق موجه تعریف کرده‌اند" (Campbell, 1883, p. 8 Chisholm, 1989, p. 209). بعضی آن را کوششی در یافتن شیوه‌های بهتر در اکتساب باورها و نقادی باورهای پیشین دانسته‌اند (Morton: 1997, p. 2). گروهی دیگر، معرفت‌شناسی را بررسی معرفت و توجیه باور معرفتی کرده‌اند (Dancy: 1985, p. 1)؛ یعنی وقتی A می‌داند که P، که سه شرط را دارا باشد:

P - مطابق با واقع و صادق باشد؛ یعنی وقتی حسن می‌داند که حسین بیمار است که واقعاً حسین بیمار باشد.

A- باور و عقیده داشته باشد که P؛ یعنی اگر فی الواقع حسین بیمار باشد، ولی حسن به آن عقیده نداشته باشد، آیا می‌شود

گفت حسن می‌داند که حسین بیمار است؟

- عقیده به P موجه باشد؛ عقیده وقتی موجه است که شخص بتواند بگوید که من با چه استدلالی به این عقیده رسیده‌ام؛

پس علم، عقیده صادق موجه است (ملکیان، ۱۳۸۰، ص. ۵).

در برداشت سنتی از معرفت‌شناسی که به تعریف (تحلیل) سه‌جزئی معرفت نیز معروف است، شرایط سه‌گانه یاد شده برای دستیابی به معرفت لازم است؛ یعنی نخست، باورپذیر باشد؛ ازاین‌رو، فهم عرفی، ادعای باور به یک گزاره و باور نداشتن آن را متناقض می‌داند. دوم اینکه، مطابق با واقع؛ یعنی صادق باشد. سوم، موجه و مدلل (= دارای دلیل) باشد؛ ازاین‌رو، اگر گزاره‌ای یکی از مؤلفه‌های یاد شده را دارا نباشد، آن گزاره کاذب است؛ به‌همین دلیل، معرفت‌شناسان همواره بر این تلاش بوده‌اند تا نخست، با برهان و دلیل، معیار و ملاک صدق گزاره‌ها را که یکی از مؤلفه‌ها و شرط‌های معرفت است مشخص کنند، آنگاه واقع‌نمایی و غیرواقع‌نمایی آن را موجه و قانونمند سازند. به‌طورکلی، مهم‌ترین تئوری‌های صدق که از آغاز زندگی فلسفه موردتوجه فیلسوفان و اهل منطق بوده است، عبارتند از:

۱-۲. تئوری مطابقت

این نظریه، از کهن‌ترین و معروف‌ترین دیدگاه‌ها درباره چپستی و تعریف صدق است (شمس، ۱۳۸۷، ص. ۱۰۳) و به‌جهت اینکه واقعیت‌های عینی جهان خارج را ملاک صدق می‌داند و به فهم عرفی نیز نزدیک‌تر است، تقریباً مورد اتفاق بیشتر معرفت‌شناسان قرار گرفته است؛ ازاین‌رو، معمولاً نسبت به تئوری‌های جایگزین، نه‌تنها در میان فیلسوفان اسلامی و معاصر غرب مانند، برتراند راسل و ویتگنشتاین؛ بلکه در میان فیلسوفان یونان باستان نیز از اقبال و شانس بیشتری برخوردار بوده است. "تئوری مطابقت، متضمن آن است که یک باور در صورتی صادق است که با واقعیت خارجی مطابقت داشته باشد" (Audi, 2003, p. 246؛ Steup, 1998, p. 5)؛ از همین روی، ساده‌ترین صورت‌بندی آن این‌گونه خواهد بود: "گزاره P صادق است، اگر و تنها گزاره P مطابق با واقعیت باشد" (شمس، ۱۳۸۷، ص. ۱۰۴)؛ یعنی آن گزاره، مدلولی در جهان پیرامون دارد و بی‌نسبت با عالم واقع نیست؛ به‌همین دلیل، این تئوری دارای سه پیش‌فرض است: نخست اینکه، باور داشته باشیم واقعیتی مستقل از ذهن بشر وجود دارد؛ دوم اینکه، ذهن انسان توانایی کشف این واقعیت را دارد و سوم اینکه، متعلق آن گزاره است و زبان انسان توانایی حکایت‌گری از آن را دارد.

۲-۲. تئوری انسجام‌گرایی

نظریهٔ انسجام، به معنای آن است که واقع‌داری یک گزاره، چیزی جز انسجام و هماهنگی آن با مجموعهٔ گزاره‌هایی به‌سامان نیست (حسین‌زاده، ۱۳۸۲، ص. ۱۲۰)؛ بنابراین، صورت‌بندی آن چنین است: "گزارهٔ P گزاره‌ای صادق است، اگر و تنها اگر، گزارهٔ P در انسجام با دیگر گزاره‌ها، مجموعه‌ای به‌سامان (سیستم) مانند S باشد" (شمس، ۱۳۸۷، ص. ۱۱۱). همان‌گونه که پرپیداست، انسجام‌گرایان صدق را در مطابقت و همگونی گزاره با واقع خارجی نمی‌دانند؛ بلکه آن را به سازواری با کل بافت تعریف می‌کنند؛ ازاین‌رو، گزاره‌ای را صادق تلقی می‌کنند که با شبکهٔ باورهای انسان هماهنگ باشد؛ در مقابل، گزاره‌ای را کاذب می‌پندارند که با شبکهٔ باورهای انسان ناهماهنگ باشد؛ "مثلاً دو گزاره "فرناز ریاضی‌دان است" و "فرناز ریاضی‌دان نیست" به‌هیچ‌روی با هم سازگاری ندارند؛ زیرا در تناقض آشکار با یکدیگرند" (همان، ص. ۱۱۳).

۲-۳. تئوری عمل‌گرایی

این تئوری که در سال‌های پایانی قرن نوزدهم و سال‌های آغازین قرن بیستم از طرف سه عمل‌گرای مشهور آمریکایی؛ یعنی چارلز پیرس، ویلیام جیمز و جان دیویی ارائه شده، بر این باور است که یک قضیه یا گزاره در صورتی صادق است که کارکرد عملی و مفید داشته باشد و اگر قضیه‌ای کارکرد عملی نداشته باشد و ما نتوانیم آن را تأیید و اثبات کنیم، در این صورت کاذب است؛ به عبارت دیگر، "مراد از صدق، یعنی توفیق عملی" (اسکفلر، ۱۳۹۷، ص. ۱۴۰)؛ بنابراین، صورت‌بندی آن چنین است: "گزارهٔ P وقتی صادق است که نتیجه عملی داشته باشد". بدیهی است که مطابق با آموزه‌های این نظریه، صدق نیز به مفهومی معرفتی مانند انسجام یا توجیه فروکاسته می‌شود؛ به همین جهت، صدق عبارت است از "نوعی مقبولیت عقلانی ایدئال، نوعی انسجام ایدئال باورهای ما با یکدیگر و با تجربه‌های ما آن‌گونه که این تجربه‌ها در نظام باور ما بازنمایی می‌شوند؛ و نه مطابقت با حالتی از امور که مستقل از ذهن است" (Putnam, 1981, p. 49-50).

۲-۴. تئوری نسبی‌گرایی

این تئوری، شناخت درونی و ذهنی را مقدم بر تجربهٔ حسی و عینی می‌داند و حقیقت را نه امری عینی و بیرونی، بلکه ذهنی، درونی و وابسته به ذهن تلقی می‌کند، "صورت و ساخت نظریه‌ها همانا فرا افکنده ذهن بر هیولای بی‌شکل داده‌های حسی است" (باربور، ۱۳۷۹، ص. ۲۰۱)؛ ازاین‌رو، از حقیقت‌های نسبی و متغیر سخن می‌گوید و نه از حقیقت مطلق و ثابت؛ همچنین معیار صدق را نه در عینیت برون ذهنی، بلکه در مبانی و اصول فلسفی، ارزش‌ها و

معرفت‌های پیشین می‌داند؛ بنابراین، هر معرفت در جایگاه خود برای صاحب آن معرفت، صادق و حق می‌باشد؛ زیرا حقیقت نه برآمده از سازگاری ذهن با عین، بلکه زائیده فعل و انفعالات و کنش متقابل ذهن و واقعیات خارج است؛ به همین جهت، رویکرد نسبی‌گرایی، معرفت را به عنوان واقعیت مستقل انکار می‌کند و واقعیت مطلق را ساخته بشر می‌داند.

۳- روش پژوهش

مقاله حاضر بر آن است تا با تکیه بر روش توصیفی تحلیلی و به منظور ارائه نوشتاری جامع در منظومه اندیشه فلسفی و ادبی ابن طباطبا، سویه‌های تئوری صدق را در مهم‌ترین اثر دوران ساز او؛ یعنی کتاب "عیار الشعر"، در دو بافتار معرفت‌شناختی و زیبایی‌شناختی، بازنمایی و تحلیل کند

۴- یافته‌های تحقیق

۴-۱. سویه‌های تئوری صدق ابن طباطبا

ابن طباطبا هر چند درباره معرفت‌شناسی گزاره‌های ادبی و چیستی صدق، فصل مستقلی را به صورت نظام‌مند در کتاب "عیار الشعر" نگاشته است، اما از آن غافل نبوده و بیشتر رویارویی او با گزاره‌های ادبی، در حال و هوای مفهوم صدق بوده است؛ از این رو، می‌توان از لابه‌لای بخش‌های پراکنده در این کتاب، سویه‌های آن را این گونه صورت‌بندی کرد: "صدق هنری، صدق در تجربه انسانی، صدق اخلاقی، صدق تاریخی و صدق تصویری" (رفاعی، ۲۰۰۹، ص. ۱۶۵؛ عباس، ۱۴۰۴، صص. ۱۴۲-۱۴۴).

۴-۱-۱. صدق هنری

سویه هنری صدق که در حوزه نقد ادبی، به صدق فنی و صدق اخلاص نیز معروف است؛ در سیستم معرفتی ابن طباطبا از آن به تعبیر از "ذات نفس" یاد می‌شود؛ یعنی گزاره‌هایی که ناظر به احساس، عاطفه و هیجان درونی انسان است. او بعد از اینکه تطابق و تناسب معنایی شعر با حال‌ها و مقام‌هایی مانند مدح، هجو، مرثیه و ... را بیان می‌کند و رعایت آن را یکی از علت‌های نیکویی شعر و قبول فهم آن می‌پندارد، می‌گوید: اگر شعر با این حال‌ها مطابقت داشته باشد جایگاه آن نزد شنونده دو چندان می‌شود مخصوصاً اگر با صداقت در آشکار کردن معانی نهفته در درون، تصریح ناگفته‌ها و اعتراف به حقیقت همه آن‌ها که دل‌ها را مجذوب خود می‌کند، پشتیبانی شود" (ابن طباطبا، ۱۴۲۶، ص. ۲۲). به طور کلی، علم به احساس، عاطفه و هیجان، پاره‌ای از علم حضوری (شهودی) که یکی از منابع کسب

معرفت است، می‌باشد. "معرفت بلاواسطه ما به حقایق را علم شهودی می‌نامند و حقایقی که به این طریق معلوم است حقایق بدیهی نام دارد" (راسل، ۱۳۶۷، ص. ۱۳۹). در فلسفه اسلامی نیز، "علم یا بدون واسطه به ذات معلوم تعلّق می‌گیرد و وجود واقعی و عینی معلوم برای عالم و شخص درک کننده منکشف می‌گردد؛ مثلاً، ما از حالات روانی و احساسات و عواطف خودمان آگاه هستیم؛ مانند هنگامی که دچار ترس می‌شویم، یا زمانی که نسبت به کسی یا چیزی علاقه و محبت پیدا می‌کنیم؛ در تمامی این موارد، علم ما از نوع علم حضوری است و یا وجود خارجی آن مورد شهود و آگاهی فرد واقع نمی‌شود، بلکه شخص از راه مفاهیم ذهنی از وجود چیزی مطلع می‌شود؛ مثل آگاهی ما از اشیای خارجی و ویژگی‌های آن‌ها که با وساطت مفاهیم و صورت‌های ذهنی حاصل می‌شود؛ در این موارد، علم ما علم حصولی است" (مصباح، ۱۳۷۰، ص. ۱۷۱). دانشمندان علم منطق نیز از دیرباز، وجدانیات را که یکی از دستاوردهای تجربه درونی است، در زمره معرفت دانسته و نه تنها آن را از بدیهیات شمرده‌اند، بلکه آن را بالاترین مرتبه ادراک قلمداد کرده‌اند. "فرق بین ادراک شهودی و دیگر انواع ادراک را می‌توان با فرق بین مفهوم گرسنگی با حقیقت وجدانی آن قیاس کرد. مفهومی که ما از گرسنگی داریم حالتی است که هنگام نیاز بدن به غذا برای انسان حاصل می‌شود؛ ولی اگر انسان چنین حالتی را در خود احساس نکرده و تنها توصیفی از آن را شنیده باشد، هیچ‌گاه نمی‌تواند حقیقت گرسنگی را درک کند" (بنی‌جمالی و احدی، ۱۳۶۳، ص. ۵۴). از تأملات اندیشه‌ورزانه دکارت نیز، چنین برداشت می‌شود که او علم حضوری را مبنای تمامی معرفت می‌داند، "هم اکنون چشم‌هایم را می‌بندم، گوش‌هایم را از شنیدن باز می‌دارم و تمام حواسم را متوقف می‌کنم، حتی هرگونه صورت اشیای مادی را از فکر می‌زدایم و بدین ترتیب درحالی که تنها با خود سخن می‌گویم و به تأمل در طبیعت خویش می‌پردازم، من چیزی هستم که می‌اندیشد" (دکارت، ۱۳۸۵، ص. ۵۰). مطابق با آنچه آمد، تجربه‌های درونی، حداقل در مقام ثبوت واقع‌نما و صادق است؛ اما در منظومه شناخت ابن طباطبای، گزاره‌های ناظر به احساس، عاطفه و هیجان، نه تنها در مقام ثبوت باید در مقام اثبات نیز، واقع‌نما (صادق) و با تئوری مطابقت همخوانی داشته باشد؛ در غیر این صورت، آن گزاره، کاذب و غیر واقع‌نما است؛ هم به این اعتبار است که بنابراین رویکرد، اشعار زن‌گرایانه امروالقیس و خمربه‌های ابونواس، هر چند که اخلاق اجتماعی آن‌را نپسندد؛ اما از دیدگاه ادبی، صادق و نمایانگر است و بر عکس، اشعار زهدگرایانه شاعری که به بدکاری و ناپاکی مشهور است، هر چند که اخلاق اجتماعی از آن رضایت داشته باشد؛ اما صادق و نمایانگر نیست.

۴-۱-۲. صدق در تجربه انسانی

صدافت در تجربه‌مندی گستره انسانی، به گونه‌ای که روح انسان‌ها با آن همدم و همخوی باشد و از صداقتی که در بیان آن صورت می‌گیرد، احساس خوشنودی کند، یکی از گونه‌های صدق در سیستم شناخت ابن طباطبا است. "شعر باید آنچه را که در جان‌ها و عقل‌ها ریشه دارد، به تصویر کشد... یا اینکه حکمتی را که نفس انسان با آن همدل و همخوی است، در آن گنجانده شود و از صداقتی که در آن بیان می‌شود احساس خوشنودی کند" (ابن طباطبا، ۱۴۲۶، ص. ۱۲۵). ابن طباطبا، تنها به بیان فضایل اخلاقی بسنده نکرده، بلکه به نگرش‌های اخلاقی هم توجه داشته است. او در همین راستا، حدیثی از پیامبر اسلام -ص- نیز نقل می‌کند که می‌فرماید: "آنچه از دل برآید، بر دل می‌نشیند و آنچه از زبان برآید از گوش فراتر نمی‌رود" (همان، ص. ۲۱)؛ شکی نیست که چنین حالتی به وجود نمی‌آید مگر اینکه گوینده در سخن خود صادق باشد؛ ازاین‌رو، این سویه صدق در سیستم معرفتی ابن طباطبا، حداقل دارای سه پیش‌فرض است:

- گزاره ادبی بیانگر گزاره اخلاقی و فضیلت‌های انسانی است.

- خود گوینده به آن گزاره اخلاقی باور دارد.

- مخاطب با آن، همدلی و همخویی دارد.

به‌طورکلی، مسئله اخلاق در هنر، ازجمله در شعر به‌عنوان هنر کلامی، همواره موردتوجه ادیبان، فیلسوفان و صاحب‌نظران حوزه‌های اخلاق، ادب و هنر، نه‌تنها پس از ظهور اسلام با پیروی از قرآن، سنت و سیره بزرگان دین، بلکه پیش از اسلام نیز همواره بخشی از ادبیات تعلیمی ادیبان و شاعران جاهلی بوده است. "اخلاق‌گرایان تندرو با رویکرد اخلاق‌گرایانه هنر، وظیفه هنر را خدمت به اخلاق می‌دانند و هرگونه اثر هنری خارج از هنجارهای اخلاقی را نادرست می‌انگارند و تا آنجا که هنر در خدمت اخلاقیات باشد و آن را ارتقا بخشد قابل قبول و در غیر این صورت، نامطلوب می‌دانند. دیدگاه مقابل این نگرش، هنرگرایی تندرو با رویکرد اصالت زیبایی‌شناسی است؛ این دیدگاه، از هرگونه اثر هنری، تنها انتظار هنری بودن را دارد و نه چیز دیگر و انتظارش از اخلاق و جامعه نیز این است که در خدمت هنر باشند. دیدگاه سوم، که میانه‌روتر به‌نظر می‌رسد و به دیدگاه آمیخته معروف است، بر آن است که ارزش‌های زیبایی‌شناختی و اخلاقی نقش‌های متمایز برای ایفا کردن دارند؛ اما هیچ‌کدام از آن‌ها مستقل از دیگری عمل نمی‌کند و ازاین‌رو، بر تعامل میان اخلاق و هنر تأکید می‌ورزد" (راکعی، ۱۳۹۳، ص. ۷). به‌نظر می‌رسد دیدگاه ابن طباطبا گرایش بیشتری با برداشت سوم داشته باشد؛ زیرا او ضمن برشمردن آرمان‌های اخلاقی نزد اعراب، شاعران

معاصر خود را به الگوبرداری از شاعران قدیم عرب در به تصویر کشیدن این آرمان‌ها فرامی‌خواند (ابن طباطبای، ۱۴۲۶، صص. ۱۹ و ۱۸). از دیگر سو، یکی از مباحث بنیادین در فلسفه اخلاق این است که آیا ارزش‌های اخلاقی، واقع‌گرا و عینی هستند یا اینکه غیر واقع‌گرا و ذهنی‌اند؛ به بیان دیگر، آیا گزاره‌های اخلاقی از نوع جمله‌های خبری هستند و مابه‌ازای خارجی دارند یا اینکه انشایی‌اند و تابع خواسته‌ها و ارزش‌های انسان هستند. واقع‌گرایان معتقدند که گزاره‌های اخلاقی، صدق و کذب‌بردار و معرفت‌بخش هستند؛ درحالی‌که غیر واقع‌گرایان، گزاره‌های اخلاقی را صدق و کذب‌بردار نمی‌دانند. شکی نیست که "واقع‌گرایی اخلاقی دو پیش‌فرض را مسلّم می‌گیرد: اول اینکه، خاصه‌های اخلاقی، به‌صورت عینی و خارج از دسترس کنشگر اخلاقی وجود دارند؛ دوم آنکه، بعضی از آن‌ها واقعاً صادق‌اند؛ به عبارتی، صدق و کذب گزاره‌های اخلاقی را می‌توان به نحوی، مستقل از کنشگر اخلاقی به دست آورد" (مک‌کورد، ۱۳۸۱، ص. ۶۰). بنابر آنچه آمد، گزاره‌های اخلاقی در سیستم معرفتی ابن طباطبای، هم باید واقع‌نما و دارای عینیت باشند و هم باید همسو با تئوری مطابقت باشند؛ چراکه به میان کشیدن پای صدق در این راستا، به‌خودی‌خود هم دربردارنده معنادار بودن این دسته از گزاره‌ها و هم واقع‌نما بودن آن‌ها است.

۴-۱-۳. صدق اخلاقی

سویه اخلاقی صدق بنابر برداشت ابن طباطبای، دربردارنده این است که شاعر در نقل و تصویر صفات اخلاقی، صادق و واقع‌گرا باشد؛ به عبارت دیگر، شاعر بی‌سبب و بی‌اساس مطلبی را به کسی نسبت ندهد؛ به‌عنوان مثال، کریم را به بخل و شجاع را به ترس وصف نکند. اگر ممدوح شجاع باشد و شاعر جرأت او را به شیر تشبیه کند، سخن دروغی نگفته است؛ اما اگر ممدوح بزدل باشد و شاعر او را شیر شجاع بنامد، سخن دروغی گفته است که در نظام معرفتی ابن طباطبای توجیه‌پذیر و پذیرفتنی نیست. هم بر این اعتبار است که او از یک‌سو، اشعار شاعران جاهلیت و صدر اسلام را صادق و واقع‌نما می‌داند؛ زیرا "آنان اشعار خود را همواره در موضوع‌هایی مانند مدح، هجو، فخر، وصف، تشویق و تحذیر، با تکیه بر صدق بنا می‌نهادند، مگر آن‌که بنابر اقتضای شعری مانند اغراق در وصف و یا افراط در تشبیه، احتمال کذب در آن‌ها وجود داشته باشد (ابن طباطبای، ۱۴۲۶، ص. ۱۵) و از سوی دیگر، شاعران زمان خود را به دلیل اینکه در نقل و تصویر صفات اخلاقی صادق نبودند، متهم به کذب می‌کند، "شاعران زمان ما تنها به خاطر اشعار خوش‌آهنگ و خوش‌طبعی که معانی تازه‌ای در خود حمل می‌کند و با الفاظ بلیغ و رسا، جمله‌های کمیاب و قشنگی دارد و گفتار نیک و زیبایی را بیان می‌کند، مورد تحسین قرار می‌گیرند؛ جز اینکه مدح، هجا و دیگر فنونی که به کار می‌گیرند، خالی از حقیقت است" (همان، ص. ۱۵)؛ ازاین‌رو، این سویه صدق نیز در

نظام معرفتی ابن طباطبا، با تئوری مطابقت همسویی دارد. از این رهگذر می‌توان چنین نتیجه گرفت که "ابن طباطبا شیفته اشعار اعراب پیشین بوده است...؛ زیرا نه تنها شعرشان را نمونه برجسته فنی؛ بلکه نمونه عالی اخلاقی نیز به شمار می‌آورد" (عباس، ۱۴۰۴، ص. ۱۴۴).

۴-۱-۴. صدق تاریخی

سویه تاریخی صدق در نظام معرفتی ابن طباطبا معطوف به این است که شاعر اگر در پی آوردن حکایت یا ماجرای باشد، باید آن را چنان که واقع شده است، حکایت کند، ولی می‌تواند به شرط ضرورت، مطلبی را بکاهد یا بیفزاید، به گونه‌ای که تغییر چندانی در آن پدید نیاید. "اگر شاعر به جهت اضطراب حکایتی را در شعر بگنجاند، به گونه‌ای باید به نیکی مدیریت کند که سخنش روان و معنا یکنواخت گردد؛ همچنین باید شعر خود را در وزنی بسراید که با افزودن و کاستن بتواند آن حکایت را در خود هضم کند؛ به گونه‌ای که ناموزون نگردد و نه تنها بخشی که افزوده شده ناهماهنگ نباشد که در راستای متن باشد و به زیبایی و نیکویی آن نیز بیفزاید" (ابن طباطبا، ۱۴۲۶، صص. ۴۷ و ۴۸). به طور کلی، یکی از کلیدی‌ترین مباحث فلسفه نقدی تاریخ، کلیدواژه عینیت است؛ "منظور از عینیت در فلسفه تاریخ این است که آراء، داورهای و گزاره‌های ما باید مبتنی بر موضوع مورد بررسی شکل بگیرد و صدق و کذب آن‌ها مستقل از افکار و احساسات افراد باشد" (استفورد، ۱۳۸۴، ص. ۹۳). مراد از استقلال از افکار و احساسات نیز، "استقلال در وجود است که از آن به استقلال منطقی و متافیزیکی تعبیر می‌شود" (Fumerton, 2002, p. 4). در اینکه واقعیت تاریخی، مستقل از ذهن مورخ است یا نه؛ ذکر سه رهیافت کلی ضروری می‌نماید:

- الف) بازساخت‌گرایی (ابژکتیویسم)، به معرفت آینه‌ای نیز معروف است؛ این رهیافت، ذهن فاعل شناسا را آینه‌ای منفعل تلقی می‌کند که متعلق شناسایی در آن انعکاس می‌یابد و تجربه حسی و عینی را مقدم بر شناخت درونی و ذهنی می‌داند؛ بنابراین، "شناختی که موافق نظام هستی باشد، درخور صفت حقیقی است و معرفتی که از واقعیت به دور باشد، شناخت سقیم یا دور از حقیقت است" (آگبرن و نیم‌کوف، ۱۳۸۸، ص. ۴۳). تاریخ نیز در این رویکرد، چیزی جز کشف گذشته و بازسازی دوباره آن نیست و اگر مورخ صادقانه و با جدیت به تحقیق بپردازد، می‌تواند گذشته را آنچنان که بوده کشف کند و در صورت وجود شواهد و مدارک کافی، یکبار و برای همیشه تاریخ آن پدیده را بنویسد.
- ب) واساخت‌گرایی (سوبژکتیویسم)، به معرفت عینکی نیز معروف است. شناخت درونی و ذهنی را مقدم بر تجربه حسی و عینی می‌داند و حقیقت را نه امری عینی و بیرونی؛ بلکه ذهنی، درونی و وابسته به ذهن تلقی می‌کند؛ بر این اساس، "صورت و ساخت نظریه‌ها همانا فراافکننده ذهن بر هیولای بی‌شکل داده‌های حسی است" (باربور، ۱۳۷۹، ص.

(۲۰۱)؛ از این رو، این رهیافت، روایت تاریخی را بیش از اینکه ناظر به واقعیتی بیرون از ذهن بداند، آن را محصول نیروی خیال‌پردازی مؤرخ می‌داند.

ج) برساخت‌گرایی؛ این رهیافت، با ردّ واساخت‌گرایی عینکی و بازساخت‌گرایی آینه‌ای، معرفت را محصول تعامل و هم‌کنشی ذهن (سوژه) و عین (ابژه) می‌داند؛ زیرا "در پژوهش علمی، هم ذهن عالم و هم عین معلوم دخیل است" (همان، ص. ۲۱۹)؛ به همین جهت، تاریخ در این رهیافت نه مثل رهیافت اول مساوی با گذشته است و نه مثل رهیافت دوم، گذشته را به‌طور کلی دسترس‌ناپذیر تلقی می‌کند؛ بلکه مؤرخ را در برزخ عینیت خردگرایی جزم‌اندیش و ذهنیت نسبی‌گرایی شگاک قرار می‌دهد.

به نظر می‌رسد دیدگاه ابن طباطبا، با برداشت نخست؛ یعنی عینیت‌گرایان که رویکردی جز کشف واقعیت گذشته را ندارند، قرابت و همدلی دارد؛ از این رو، با تئوری مطابقت صدق همسو است؛ هم از این جهت است که از شاعران معاصر خود می‌خواهد تا با پیروی از شاعران قدیم عرب در به تصویر کشیدن محیط زندگی خویش، شعرشان را به عنصر صدق آراسته کنند (ابن طباطبا، ۱۴۲۶، ص. ۱۹).

۴-۵. صدق تصویری

گونه تصویری صدق که در سیستم معرفتی ابن طباطبا از آن به صدق تشبیه یاد می‌شود، ناظر به این است که شاعر، در تشبیه و توصیف محیط زندگی خویش همان‌گونه که راه و رسم شاعران قدیم عرب بوده صادق باشد، به‌گونه‌ای که مشبه و مشبه‌به را به یکدیگر نزدیک کند و اگر تشبیه معکوس شود نیز، چیزی از آن کاسته نشود. هم به این اعتبار است که ابن طباطبا شاعر جاهلی را در به تصویر کشاندن صادقانه زندگی اجتماعی زمان خود، مصداق بارزی از این سوییۀ صدق می‌داند. "اوصاف، تشبیه‌ها و حکمت‌هایی که شاعران عرب در اشعارشان گنجانده‌اند، چیزهایی هستند که دانش‌شان به آن‌ها احاطه داشته و با چشم خویش درک کرده‌اند... در نتیجه، تشبیه آن‌ها چیزی جز بیان صادقانه آنچه را که با چشم و احساس خود درک کرده، از اخلاق پسندیده و ناپسند گرفته تا خشنودی و غضب، شادی و غم و... نبوده است" (همان، صص. ۱۶ و ۱۷)؛ به همین جهت، از شاعران عصر خود می‌خواهد تا با پیروی از سنت شاعران قدیم عرب، در به تصویر کشاندن صادقانه و واقع‌بینانه زندگی و محیط اطراف خود گام بردارند (همان، ص. ۱۹). همان‌گونه که ملاحظه می‌شود، این گونه صدق نیز، در سیستم معرفتی ابن طباطبا، همسویی تامّ با تئوری مطابقت دارد. در تحلیل اینکه چرا ابن طباطبا، صنعت تشبیه را به‌عنوان یکی از گونه‌های مهم و بنیادین صدق یاد می‌کند، می‌توان آن را به دو علت ارجاع داد:

الف) پیروی از شاعران قدیم عرب در تشبیه؛ به‌همین دلیل، ابن طباطبا شاعران زمان خود را تشویق می‌کند که در به تصویر کشاندن صادقانه زندگی اجتماعی، راه و رسم شاعران جاهلی را بدون اغراق در پیش گیرند؛ هم از این جهت است که می‌توان او را ناقدی کلاسیک و گذشته‌گرا پنداشت که اوج نوآوری را در سروده‌های گذشته می‌بیند؛ زیرا "نگاه کلاسیسم، پیوسته به گذشته است، چه موقعی که نظریه‌پردازی می‌کند و چه موقعی که اثری را خلق می‌کند" (سکرتان، ۱۳۸۰، ص. ۱۶)؛ از این رو، "به نظر کلاسیک‌ها چون پیشینیان توانسته‌اند زیباترین و مناسب‌ترین جلوه‌های طبیعت را انتخاب و در آثارشان پیدا کنند، پس بهتر است که نویسندگان، دنیای جاودانه‌ای را که در آثار پیشینیان است جستجو کرده و آن را مقتدای خود قرار دهند" (سیدحسینی، ۱۳۸۷، ص. ۱۰۰).

ب) ابن طباطبا ذکر ادات تشبیه را یکی از معیارهای صدق تشبیه قلمداد می‌کند. به باور او، "اگر شاعر در تشبیه خود از اداتی مانند "کذا و کأن" بهره گیرد، تشبیه او بر صدق دلالت می‌کند و در صورتی که از افعالی مانند "تراه، تخاله یا یکاد" استفاده کند، تشبیه او به صدق نزدیک است" (ابن طباطبا، ۱۴۲۶، ص. ۲۷)؛ امری که خلاف دیدگاه جمهور بلاغت‌شناسان عرب می‌باشد؛ زیرا آنان نه تنها دلیلی بر ذکر ادات نمی‌بینند، بلکه حذف آن را یکی از معیارهای بلاغت کلام نیز تلقی می‌کنند؛ شاید بتوان خروج او از این قاعده را این‌گونه تحلیل کرد که ابن طباطبا با تکیه بر اصل: "الشعر دیوان العرب"، باور دارد که شعر باید آینه تمام‌نمای اجتماع باشد و زندگی اجتماعی را صادقانه به تصویر کشد و از آنجایی که حذف ادات تشبیه، سبب یکی شدن مشبه و مشبه‌به می‌شود و به تبع، زمینه به‌کارگیری صنایع اغراق، غلو و مبالغه را که مؤثرترین و کارآمدترین عامل در به تصویر کشاندن غیرواقع‌پیمانه زندگی اجتماعی است، فراهم می‌آورد، حذف ادات تشبیه را موجه ندانسته و بدین دلیل، ذکر آن را ترجیح داده است. از این جهت است که "بین معیار پیروی از سنت شاعران قدیم عرب و ذکر ادات تشبیه ارتباطی عمیق برقرار می‌شود که بیان‌کننده آن است که هدف ابن طباطبا در تأکید به ذکر ادات تشبیه به دلیل دعوت وی، به نوآوری در تشبیه است، تا مخاطب از طریق ادات تشبیه، از معنای تشبیه آگاهی یابد" (رسولی و رضایی، ۱۳۹۶، ص. ۶۸).

۵- بحث و بررسی

پس از صورت‌بندی سویه‌های مختلف صدق در منظومه شناخت ابن طباطبا؛ در سطور پیش رو می‌کوشم درباره عینیت، میزان موجه بودن و معرفت‌بخشی و به‌طورکلی، روایی و ناروایی نظریه ادبی او در دو بافتار معرفت‌شناسی و زیبایی‌شناسی به داوری نشینم.

شکی نیست که نگرش ابن طباطبا نسبت به صدق و کذب گزاره‌های ادبی، متأثر از فرهنگ فلسفی-کلامی رایج در قرن چهارم هجری بوده است؛ فرهنگی که نه تنها با تکیه بر اصل: "الشعر دیوان العرب"، شعر را سندی معتبر و

آینه‌ای تمام‌نما برای بازنمایی محیط اجتماعی، سیاسی، طبیعی و فرهنگی خود می‌شناسد؛ بلکه عقل را نیز به‌عنوان تنها ابزار داوری درباره‌ی گزاره‌های ادبی، معتبر و حجیت‌بخش می‌داند؛ به‌همین جهت، هیچ تفاوتی بین شعر و نثر جز در وزن قائل نمی‌شود. "اگر شاعر مضمونی لطیف و منشور از سخنی، خطبه و یا رساله‌ای را بیابد و آن را به شعر در آورد، سبب زیباتر شدن و روشن‌تر شدن آن می‌شود" (ابن طباطبا، ۱۴۲۶، ص. ۸۱). در ادامه می‌گوید: "شعر، نوشته‌هایی به نظم کشیده شده و نوشته‌ها شعر است" (همان، ص. ۸۱). تعبیری روشن‌تر از این بر فقدان ارزش زیبایی‌شناختی شعر نزد ابن طباطبا را نمی‌توان سراغ گرفت؛ چراکه اگر چنین بپنداریم که شعر صرفاً بازتاب زندگی و عکسبرداری از آن است، ارزش هنری و زیبایی‌شناختی چندانی را نیز نمی‌توان برای آن در نظر گرفت. "البته چنین دریافتی از ناقدی شاعر، مایه‌ی شگفتی است، به‌همین جهت به‌صورت حقیقی نتوانسته ابیاتی از امرؤالقیس را دریابد" (عدنان، ۱۳۷۶، ص. ۳۸). از این‌رو، دیدگاه ابن طباطبا به تبعیت از منطق‌دانان نسبت به گزاره‌های ادبی، نه زیبایی‌شناختی که معرفت‌شناختی است. "صدق در شعر مفهومی است برگرفته از قلمرو اندیشه و سیطره داده شده بر فضای شعر و اگر کسانی مانند ابن طباطبا که متأثر از اندیشه کلامی هستند به آن توسل جویند، جای هیچ شگفتی نیست" (عباس، ۱۴۰۴، ص. ۲۰). پس جای هیچ شگفتی نیست اگر او به‌عنوان یک منطق‌دان یا متأثر از منطق‌دانان، شعر را یکی از منابع کسب معرفت بداند؛ هم به‌همین جهت است که اگر بخواهیم داوری منصفانه و عالمانه‌ای نسبت به تئوری شناخت ابن طباطبا در ارزیابی شعر داشته باشیم، شایسته و بایسته است که از هر دو پنجره معرفت‌شناسی و زیبایی‌شناسی به آن بنگریم، در غیر این صورت به دام مغالطه‌ی زمان‌پریشی گرفتار خواهیم آمد. "چنانچه رخداد یا اندیشه‌ای از بستر زمانی و یا مکانی خود منفک شده و در بستر دیگری تصویر یا تفسیر گردد زمان‌پریشی روی داده است" (گل‌پرور روزبهانی، ۱۳۹۵، ص. ۱۰۵)؛ چراکه دو وسیله برای ادراک وجود دارد: "یکی عقل برای متفکران و دیگری پندار برای هنرمندان و هنگامی که ناقدی بر اساس عقل درباره شعر داوری می‌کند، بی‌تردید درباره یکی از ابزارهای معرفت، خارج از حوزه آن قضاوت کرده است. ناقد اگر در پی دریافت شعر است، نباید منطق عقلانی خویش را بر شعر تحمیل کند و شعر را بر اساس چنین منطقی مورد داوری قرار دهد، بلکه شایسته است که او نیز حدس را ابزار خود قرار دهد تا آنچه را که شاعر دیده است ببیند" (عدنان، ۱۳۷۶، صص. ۱۵۰ و ۱۴۹). از دیگر سو، نظریه‌پردازان ادبی نیز از دیرباز تاکنون از چشم‌اندازها و زوایای متفاوت و گاه متعارضی به شعر و ماهیت واقع‌نمایی یا ناواقع‌نمایی آن می‌نگریسته‌اند. اگر پیشینیان به تبعیت از افلاطون و ارسطو، شعر را با رویکردی معرفت‌شناختی، تقلید از طبیعت می‌پنداشتند، نظریه‌پردازان پسین به‌ویژه پس از ظهور و بروز مدرنیسم و

پست‌مدرنیسم که گرانیگاه و قوام‌بخش نظریه‌هایی چون صورت‌گرایی، ساختارگرایی، هرمنوتیک و ساختارشکنی محسوب می‌شود، بر خلاف نظریه‌های کلاسیک، با رویکردی زیبایی‌شناسانه، وظیفه انتقال پیام و معنی را از شعر می‌زدایند و به مسیر دیگری؛ یعنی منطق‌زدایی از شعر می‌روند. در واقع گذر از معرفت به زیبایی "گذاری بود از معنی و محتوا به زبان و صورت و عبور از کلاسیسم به رمانتیسم" (پورنامداریان، به نقل از حسینی مؤخر، ۱۳۸۲، ص. ۷۶). با توجه به این چشم‌انداز، دیدگاه ابن طباطبا در باب صدق و کذب گزاره‌های ادبی را هم به جهت پرهیز از درافتادن در دام مغالطه زمان‌پیشی و هم به دلیل داوری منصفانه و عالمانه باید در دو بافتار تحلیل کرد:

- بافتار معرفت‌شناختی؛ همان‌گونه که پیشتر هم آمد، در معرفت‌شناسی و در برداشت سنتی؛ علم، باور صادق موجه است؛ از این رو، تمامی سویه‌های تئوری صدق در منظومه شناخت ابن طباطبا، از آنجایی که او شعر را سندی معتبر برای بازنمایی محیط اجتماعی، سیاسی، طبیعی و فرهنگی قلمداد می‌کند، دارای ساختار و بافتاری معرفت‌شناختی است که با تئوری مطابقت صدق نیز همسویی و همگرایی دارد؛ البته نباید فراموش کرد که در اینکه ادبیات بیان حال جامعه است، نیز خالی از خطا و ابهام نیست؛ "زیرا اگر مقصود این است که ادبیات در هر دوره وضع موجود جامعه‌ای را عیناً منعکس می‌کند، خطاست و اگر منظور این است که ادبیات بعضی از جنبه‌های واقعیت اجتماعی را ترسیم می‌کند، پیش‌پاافتاده و مبتذل و مبهم است و حتی مبهم‌تر است اگر بگوییم ادبیات زندگی را منعکس و بیان می‌کند. نویسنده به‌ناچار تجربه و استنباط کلی خود را از زندگی بیان می‌کند" (ولک و وارن، ۱۳۷۳، ص. ۱۰۰)؛ اما در رابطه با صدق هنری که از آن به علم حضوری یاد می‌شود، صدق و کذب و خطاپذیری و خطاناپذیری و شک هیچ‌کدام در آن راه ندارد؛ زیرا در علم حضوری نه خبری از صورت ذهنی است و نه خبری از مطابقت یا عدم آن و اصالتاً صدق و کذب در جایی مصداق پیدا می‌کند که میان فاعل شناسا و متعلق شناسایی واسطه‌ای در کار باشد که فرآیند شناخت به‌وسیله آن تحقق یابد؛ اما در جایی که میان ذهن و عین واسطه‌ای وجود نداشته باشد، بلکه واقعیت درک شونده نزد درک‌کننده حاضر باشد، صدق و کذب بی‌معنا و غیرممکن خواهد شد و به همین دلیل، قابل فرض هم نیست. "علم حضوری یعنی علمی که معلوم آن با واقعیت خارجی خود، نه به‌صورت و عکس پیش‌عالم حاضر است، بلکه عالم با واقعیت خود واقعیت معلوم را درمی‌یابد. بدیهی است چیزی که غیر ما و خارج از ما است عین ما و داخل ماهیت ما نخواهد بود. ناچار واقعیت هر چیز عین وجود ما و یا از مراتب ملحقات وجود ما باید باشد (طباطبایی، ۱۳۹۱، ص. ۶۰). از این رو، از نظرگاه معرفت‌شناختی، تمامی گزاره‌های ادبی در سیستم معرفتی ابن طباطبا، موجه، معرفت‌بخش و واقع‌نما هستند؛ در نتیجه هویتی معرفتی دارند، در روش‌شناسی علوم قابل‌بررسی‌اند و سویه‌های صدق او نیز حجیت‌بخش و صلاحیت داوری گزاره‌ها را دارند.

- بافتار زیبایی‌شناختی؛ از نظر زیبایی‌شناسی، وظیفه اصلی شعر که ذاتاً ساختاری زیبایی‌شناختی دارد، نه بیان واقعیت که

انتقال عواطف و احساسات هنرمند به مخاطب است؛ به گونه‌ای که سبب برانگیخته شدن احساسات مخاطب شود. "کار ادبی، بیان تجربه‌ای احساسی در قالبی الهام‌بخش است" (قطب، ۱۴۲۴، ص. ۱۱)؛ از این رو، زبان ادبیات، نه زبان خرد و تفکر که نمایشگاه حس و عاطفه انسانی است؛ به همین جهت، "از ادبیات انتظار بیان حقایق خشک عقلی نمی‌رود؛ هم از این رو است که ادبیات ربط و نسبتی با واقعیات ندارد و صدق و کذب در گزاره‌های آن بی معنا است" (ضیف، ۱۹۷۲، ص. ۱۲)؛ اما از آنجایی که در تاریخ اندیشه مسلمانان، پیشگامان مبحث صدق و کذب، فیلسوفان و متکلمان بوده‌اند، همواره این مبحث بافتاری منطقی و معرفت‌شناختی داشته است؛ هم به همین اعتبار، گزاره‌های ادبی که گریز از منطق علمی شاخصه اصلی آن می‌باشد، نزد آنان یا به دست فراموشی سپرده شده یا هم آن را دارای ساختاری منطقی و معرفتی پنداشته‌اند. این در حالی است که "در جملات غیرادبی در زبان معیار، به سبب دسترسی آسان به معانی خودکار و قراردادی واژگان، سنجش صدق و کذب به سهولت امکان‌پذیر است، ولی صدق و کذب گزاره‌های ادبی که ماهیت وجودی آن‌ها گریز از هنجارهای طبیعی و خودکار زبان است، به آسانی قابل سنجش نیست" (شفق، ۱۳۹۳، ص. ۹۶)؛ زیرا کار اصلی هنر ایجاد تغییر شکل در واقعیت است، عادت‌ها را دگرگون می‌کند و آشناها را بیگانه می‌سازد. "آشنایی‌زدایی که یکی از ابزارهای گریز از منطق زبان است، شامل شگردها و فونی است که با هنجارها و عادت‌های زبانی مخالفت می‌کند؛ کار هنر و ادبیات نابودی جنبه خودکار ادراک و ناآشنا کردن مفاهیم آشنا است" (علوی مقدم، ۱۳۷۷، ص. ۱۰۸)؛ هم به این اعتبار است که مطابقت و سازگاری لفظی کلام بر مدلول خود در مورد شعر پذیرفتنی نیست؛ زیرا شعر برخوردار از چنین مطابقتی نیست و این به آن علت است که عناصری که برای شاعر بر اثر تجربه درونی حاصل شده، چنان با یکدیگر ترکیب می‌شوند که ساختار تازه‌ای را ایجاد می‌کنند؛ در نتیجه، مدلول شعر را در پس پرده‌های بیشتر و عمیق‌تری فرومی‌برد، حالات مطلقاً مادی و فیزیکی آن را کم‌رنگ یا بی‌رنگ می‌کند و رمز و راز آن نه به وسیله منطق و فرمول ریاضی که به وسیله احساس، تأثیر و تأثر کشف می‌شود؛ به همین جهت، نباید و نمی‌توان برای آن مدلولی کاملاً منطبق با جهان خارج سراغ گرفت.

فیلسوفان مسلمان نیز، هر چند در ابتدای پژوهش‌های منطقی - فلسفی خود، بخش پایانی منطق را به شعر اختصاص می‌دادند و با توجه به اینکه فن شعر هم از اجزای منطق است، اهمیت ویژه‌ای برای آن قائل بودند؛ "لیکن با ظهور منطق دوبخشی اشارات و تغییر تبویب این علم، صناعات خمس به نحو خلاصه برگزار گردید و به پیروی از آن، فن شعر نیز به حاشیه رانده شد؛ از آن پس، جای بررسی منطقی - فلسفی شعر در میان کتاب‌های فیلسوفان همواره خالی ماند" (بازرگانی، ۱۳۹۵، ص. ۲)؛ هم از این جهت است که هنگامی که کتاب فن شعر ارسطو نزد مسلمانان ترجمه شد و به‌رغم باور او، شعر جزئی از منطق به شمار آمد، این نظریه در صدق رواج چندانی نیافت و دیری نپایید

که دانشمندان مسلمان با تغییر رویکرد، بر این باور شدند که هر چه شعر بتواند در کذب قوی‌تر باشد و از واقع دوری گزیند، لذت آن نیز بیشتر خواهد شد (طوسی، ۱۳۷۵، ص. ۱). بنابر آنچه آمد، گزاره‌های ادبی در بافتار زیبایی‌شناختی، از آنجایی که منطق‌گریز و آشنازدا است، نمی‌تواند، بسان گزاره‌های منطقی، چندان موجه، معرفت‌بخش و واقع‌نما باشند؛ در نتیجه هویتی معرفتی ندارند و در روش‌شناسی علوم هم قابل بررسی نیستند؛ از این رو، سویه‌های صدق ابن طباطبا نیز صلاحیت داوری گزاره‌های ادبی را ندارند. هم به همین اعتبار است که برخی از ناقدان معاصر عرب، بدون تفکیک دو بافتار معرفت‌شناسی و زیبایی‌شناسی، رویکرد ابن طباطبا و پابندی او را به حقیقت به‌ویژه هنگامی که در مقام تطبیق و مقایسه پاره‌ای شواهد شعری برمی‌آید ستم بزرگی بر نقد ادبی قلمداد می‌کنند (عباس، ۱۴۰۴، ص. ۱۴۵).

به‌طور کلی، آنچه از سویه‌های صدق ابن طباطبا استنباط می‌شود، او از نظر وجودشناختی، مطلق‌گرا است؛ یعنی باور به یک واقعیت اجتماعی عینی، مادی و کشف‌شدنی دارد. از منظر معرفت‌شناختی، عینیت‌گرا است؛ یعنی ذهن انسان را آینه‌ای منفعل و خنثی تلقی می‌کند که موضوع مورد مطالعه بدون هرگونه دخل و تصرفی در آن انعکاس می‌یابد؛ به همین دلیل، به‌عنوان یک منتقد، حجیت معرفت‌شناختی گزاره‌های ادبی را مسلم گرفته است. از نظرگاه روش‌شناختی، استقراءمحور و علت‌کاو است؛ از این رو، ارزش متون ادبی را به میزان ربط و نسبت آن به مفهوم صدق تقلیل می‌دهد و بدیهی است که نقد ادبی چنین سیستمی نیز غالباً سویه معرفت‌شناختی داشته باشد و سخن جز در باب صدق، کذب و ملاک و معیار آن دو نراند.

۶- نتیجه‌گیری

در این جستار، گونه‌های صدق در نظام معرفتی ابن طباطبا، هم به جهت پرهیز از درافتادن در مغالطه زمان‌پریشی و هم به دلیل داوری منصفانه و عالمانه، با عنایت به تفکیک دو بافتار معرفت‌شناسی و زیبایی‌شناسی، مورد تحلیل و نقد قرار گرفت و به نتایج زیر دست‌یافت:

- ۱- نگرش ابن طباطبا در باب صدق و کذب گزاره‌های ادبی، متأثر از فرهنگ فلسفی کلامی رایج در قرن چهارم هجری بوده است؛ فرهنگی که نه تنها با تکیه بر اصل: "الشعر دیوان العرب"، شعر را سند معتبری برای بازنمایی محیط اجتماعی، سیاسی، طبیعی و فرهنگی می‌شناسد؛ بلکه عقل را نیز به‌عنوان تنها ابزار داوری گزاره‌های شعر، صاحب صلاحیت و حجیت‌بخش می‌داند؛ از این رو، از این نظام اندیشگی و مبانی نظری آن نمی‌توان انتظار داشت در داوری خود، سنجۀ زیبایی‌شناختی اثر هنری را نیز مورد نظر قرار دهد.

۲- تمامی سویه‌های صدق در نظام معرفتی ابن طباطبا، با تئوری کلاسیک حوزه معرفت‌شناسی؛ یعنی تئوری مطابقت صدق همسویی و همگرایی دارد؛ بنابراین، در بافتار معرفت‌شناختی، بدون تردید باید او را ناقدی واقع‌گرا تلقی کرد که به عینیت و به تبع آن، معرفت‌پذیر بودن گزاره‌های ادبی که بر مبنای اصالت معرفت‌پذیری عالم واقع قوام یافته است، باور دارد؛ از این‌رو، از نظرگاه معرفت‌شناختی، تمامی سویه‌های صدق ابن طباطبا، موجه، معرفت‌بخش و واقع‌نما هستند؛ در نتیجه، هویتی معرفتی دارند، در روش‌شناسی علوم قابل بررسی‌اند و صلاحیت داوری گزاره‌های ادبی را نیز دارند.

۳- صورت مقابل واقع‌گرایی و معرفت‌بخشی گزاره‌های ادبی؛ واقع‌ناگرایی و ناشناختاری بودن زبان شعر و گزاره‌های ادبی است. از آنجایی که از نظر زیبایی‌شناسی وظیفه اصلی شعر، نه بیان واقعیت، بلکه انتقال عاطفه و احساس هنرمند به انسان است، سویه‌های صدق ابن طباطبا در بافتار زیبایی‌شناختی نمی‌تواند چندان معرفت‌بخش، واقع‌نما و دارای عینیت باشد؛ از این‌رو، صلاحیت داوری در باب صدق و کذب گزاره‌های ادبی را نیز ندارد؛ چراکه گریز از منطق و آشنادایی یکی از شاخصه‌های اصلی گزاره‌های ادبی می‌باشد؛ هم از این جهت است که جز از حیث بلاغت و فصاحت و بر مبنای تخیل، به قضاوت و داوری دیگری نمی‌نشیند.

۴- به طور کلی، ابن طباطبا، از نظر وجودشناختی، مطلق‌گراست؛ یعنی باور به یک واقعیت اجتماعی عینی، مادی و کشف شدنی دارد. از منظر معرفت‌شناختی، عینیت‌گراست؛ یعنی ذهن انسان را آینه‌ای منفعل و خنثی تلقی می‌کند که موضوع مورد مطالعه بدون هرگونه دخل و تصرفی در آن انعکاس می‌یابد. از نظرگاه روش‌شناختی، استقراءمحور و علت‌کاو است؛ از این‌رو، ارزش متون ادبی را به میزان ربط و نسبت آن به مفهوم صدق تقلیل می‌دهد و بدیهی است که نقد ادبی چنین سیستمی نیز غالباً سویه معرفت‌شناختی داشته باشد و سخنی جز در باب صدق، کذب و ملاک و معیار آن دو نراند؛ از این‌رو، شایسته است به هنگام داوری درباره ابن طباطبا و نگرش نقدی او، مبانی یاد شده را که در واقع هنجار و نظام اندیشگی آن روزگار بوده است مورد توجه قرار داد.

کتابنامه

- ابن طباطبا، م. ا. (۱۴۲۶/۲۰۰۵). عیار الشعر. شرح و تحقیق عباس عبدالساتر. دارالکتب العلمیه.
- استنفورد، م. (۱۳۸۴). درآمدی بر تاریخ پژوهی. ترجمه مسعود صادقی. انتشارات سمت و دانشگاه امام صادق (ع).
- اسکفلر، ا. (۱۳۹۷). چهار پراگماتیست. ترجمه محسن حکیمی. مرکز.
- آگ‌برن، ن. ک. (۱۳۸۸). زمینه جامعه‌شناسی. اقتباس ا. ح. آریان‌پور. گستره.
- باربور، ا. (۱۳۷۹). علم و دین. ترجمه بهاء‌الدین خرمشاهی. مرکز نشر دانشگاهی.
- بازرگانی، ا. (۱۳۹۵). چیستی و چگونگی شعر از نگره فارابی با تأکید بر دورساله شعری وی: مقاله فی قوانین صناعة الشعراء و کتاب الشعر. نشریه کیمیای هنر، ۵(۲۰)، ۷۵-۸۷.
- بنی‌جمالی، ش.، و احدی، ح. (۱۳۶۳). علم النفس از دیدگاه دانشمندان اسلامی و تطبیق آن با روانشناسی جدید. انتشارات دانشگاه علامه طباطبائی.
- حسینی مؤخر، س. م. (۱۳۸۲). ماهیت شعر از دیدگاه منتقدان ادبی اروپا (از افلاطون تا دریدا). فصلنامه پژوهشهای ادبی، ۱(۲)، ۹۱-۷۳.
- حسین‌زاده، م. (۱۳۸۲). پژوهشی تطبیقی در معرفت‌شناسی معاصر. مؤسسه امام خمینی.
- دکارت، ر. (۱۳۸۵). گفتار در روش راه بردن عقل. محمدعلی فروغی. مهر آمون.
- راسل، ب. (۱۳۶۷). مسائل فلسفه. ترجمه منوچهر بزرگمهر. شرکت سهامی انتشارات خوارزمی.
- راکعی، ف. (۱۳۹۳). اخلاق در شعر. فصلنامه اخلاق در علوم و فناوری، ۹(۳)، ۱-۱۱.
- رسولی، ح.، و رضایی، ا. (۱۳۹۶). صدق تشبیه با ذکر ادات تشبیه از دیدگاه ابن طباطبا. فصلنامه لسان مبین، ۲۸، ۶۱-۸۱.
- رفاعی، ن. ا. ع. (۲۰۰۹). قضیه الصدق و الکذب عند ابن طباطبا. المجلة العلمية لكلية الآداب بسوهاج، ۳۰، ۱۶۱-۲۰۴.
- سکرتان، د. (۱۳۸۰). کلاسیسیزم. ترجمه حسن افشار. مرکز.
- سید حسینی، ر. (۱۳۸۷). مکتب‌های ادبی. ج ۱. زمانه.
- شفق، ا. (۱۳۹۳). سنجش صدق و کذب در گزاره‌های ادبی. پژوهشنامه نقد ادبی و بلاغت، ۳(۱)، ۸۷-۱۰۲.
- <https://doi.org/10.22059/jlcr.2014.52689>
- شمس، م. (۱۳۸۷). آشنایی با معرفت‌شناسی. طرح نو.
- الصمیلی، ح. م. (۱۴۰۹). مفهوم الصدق فی النقد العربی القديم. جامعة ام القرى.
- ضیف، ش. (۱۹۷۲). البحث الأدبی. طبیعت، مناهجه، أصوله، مصادره. دارالمعارف.
- طباطبائی، س. م. ح. (۱۳۹۱). اصول فلسفه و روش رئالیسم. به کوشش سید هادی خسروشاهی. بوستان کتاب.

- طوسی، ن. م. (۱۳۷۵). اساس الإقتباس. تعلیق سید عبدالله انوار. مرکز.
- عباس، ا. (۱۴۰۴). تاریخ النقد الأدبی عند العرب. دارالثقافة.
- عدنان، س. (۱۳۷۶). گرایش های فلسفی در نقد ادبی. ترجمه نصرالله امانی. انتشارات دانشگاه شهید چمران اهواز.
- علوی مقدم، م. (۱۳۷۷). نظریه های نقد ادبی معاصر. سمت.
- قطب، س. (۱۴۲۴). النقد الأدبی أصوله و مناهجه. دار الشروق.
- گل پرور روربھانی، م. (۱۳۹۵). زمان پریشی در تدوین تاریخ فلسفه. نشریه فلسفه، ۱۴(۲)، ۱۰۳-۱۲۲.
- <https://doi.org/10.22059/jop.2017.62960>
- مصباح، م. ت. (۱۳۷۰). آموزش فلسفه. سازمان تبلیغات اسلامی.
- مک کورد، ج. س. (۱۳۸۱). تنوع و کثرت واقعی گرای های اخلاقی. ترجمه سید اکبر حسینی. مجله معرفت، ۱۱(۱۰)، ۷۰-۵.
- ملکیان، م. (۱۳۸۰). درسگفتار معرفت شناسی (شناخت شناسی).
- ولک، ر.، و وارن، آ. (۱۳۷۳). نظریه ادبیات. ترجمه ضیاء موحد و پرویز مهاجر. اندیشه های عصر نو.
- هاملین، د. (۱۳۷۴). تاریخ معرفت شناسی. ترجمه شاپور اعتماد. پژوهشگاه علوم انسانی.
- Audi, R. (2003). *Epistemology: A contemporary introduction to the theory of knowledge* (2nd ed.). Routledge.
- Campbell, L. (1883). *The Theaetetus of Plato with a revised text and English notes*. Clarendon.
- Chisholm, R. M. (1989). *Theory of knowledge* (3rd ed.). Prentice Hall.
- Dancy, J. (1985). *An introduction to contemporary epistemology*. Blackwell.
- Fumerton, R. (2002). *Realism and the correspondence theory of truth*. Rowman & Littlefield.
- Morton, A. (1997). *A guide through the theory of knowledge* (2nd ed.). Blackwell.
- Putnam, H. (1981). *Reason, truth, and history*. Cambridge University Press.
- Steup, M. (1998). *An introduction to contemporary epistemology*. Pearson.